

Virtual Məkanda Onomastik Vahidlərin Transliterasiyası

Yedgar Cəfərov

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Bakı, Azərbaycan

yedgar@yandex.ru

Xülasə — Məruzə virtual məkanda onomastik vahidlərin (şəxs adları, soyadlar, coğrafi adlar və s.) transliterasiyası probleminə həsr edilmişdir. Xarici adların Azərbaycan, Azərbaycan adlarının xarici dillərdə transliterasiyası ilə bağlı mövcud vəziyyətin təhlili verilmiş, bu sahədə özünü göstərən problemlərin həlli üçün müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər — onomastika, transliterasiya, transkripsiya, xüsusi ad, əlifba, orfoqrafiya, orfoepiya

I. GİRİŞ

Onomastik vahidlərin, xüsusilə də şəxs adları və toponimlərin yerli dillərdən xarici, xarici dillərdən isə yerli dillərə düzgün transliterasiyası qloballaşma şəraitində müasir Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biridir. Çünki qloballaşma dövründə, virtual dünyanın formalaşması prosesində milli identikliyin, onun ayrı-ayrı subyektlərinin (adlar, soyadlar, coğrafi adlar, tarixi hadisələr və s.) qorunması istiqamətində transliterasiya çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələ kimi çıxış edir [1, s. 43].

Transliterasiya - bir yazı sistemindəki hərflərin başqa yazı sisteminin hərfləri ilə verilməsidir. Qrafik transliterasiyanın 4 əsas tipi vardır: 1) bir qrafik elementin digər qrafik elementlə əvəz edilməsi; 2) bir qrafik elementin bir neçə digər qrafik elementlə əvəz edilməsi; 3) bir neçə qrafik elementin digər bir qrafik element ilə əvəz edilməsi; 4) bir neçə qrafik elementin digər bir neçə qrafik element ilə əvəz edilməsi.

II. PROBLEMİN AKTUALLIĞI

Təxminən iki əsrə yaxın müddət ərzində Rusiya imperiyasının tərkib hissəsi kimi rus dilinin dominantlığı şəraitində yaşamış Azərbaycan xarici aləmlə, demək olar ki, bütün əlaqələri məhz bu dil vasitəsilə qurmuşdur. Bu gün dilimizdə işlənən Avropa mənşəli sözlərin, o cümlədən onomastik vahidlərin mühüm qismi ana dilimizə məhz rus dili vasitəsilə, bu dildə transliterasiya mərhələsini keçdikdən sonra daxil olmuşdur. 1939-cu ildən etibarən Azərbaycanda kiril qrafikasının tətbiqi də Avropa mənşəli sözlərin ana dilimizdə transliterasiyasının rus dilinin normalarına uyğunlaşdırılmasına böyük təsir göstərmişdir. Azərbaycan dilində xarici adlar səslənmə forması əsas götürülməklə kiril qrafikasının hərflərindən istifadə edilərək yazılmışdır. Orijinal dili bilməyən tərcüməçilərin mətni rus dilindən Azərbaycan dilinə çevirərkən transliterasiyanı da rus dilindən olduğu kimi qəbul etmələri bu sahədə bir sıra səhvlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Məsələn, fransız yazıçı Viktor Hüqonun adı dilimizdə *Üqo* şəklində transliterasiya edilməli ikən, fransız

dilində /h/ fonemi mövcud olmadığı halda, rus dilindəki *Гюго* nümunəsinə əsaslanaraq bu ad Azərbaycan dilində də *Hüqo* şəklində sabitləşmişdir.

Başqa bir misalda, Perulu yazıçı, ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı (2010) *Mario Barqas Yosa*-nın (*Mario Vargas Llosa*) adı, ispan dilinin oxunuş qaydalarına görə *Barqas Yosa* şəklində keçməli ikən sırf rus dilinin dominantlığı səbəbindən *Lyosa* (rusca: *Льоса*) şəklində qeyd olunur.

Fransız yazıçısı, filosof Albert Kamünün adı da rusca *Kamyo* yazıldığına görə uzun illər Azərbaycan dilində *Kamyü* şəklində qeyd olunmuş, bu yanlışlıq yalnız son illər aradan qaldırılmışdır [2]. Əcnəbi xüsusi adların dilimizə transliterasiyası zamanı rus dilinin təsiri nəticəsində yol verilən qüsurlarla yanaşı, öz məzmun və formasında yüksək milli potensial daşıyan bir sıra Azərbaycan onomastik vahidlərinin xarici dillərə rus dili vasitəsilə yanlış şəkildə transliterasiya edilməsi də o dövrün milli mədəniyyətimizə “qazandırdığı” problemlərdən olmuşdur. Qərb mətbuatında hələ də Azərbaycan adının bəzən *Azerbaidzhan*, *Gəncə* adının *Gyandzha*, *Gandja* və s. *Sumqayıt* adının *Sumgait*, *Gədəbəy* adının *Gedabek* kimi yazılması sovet dövründə bu sahədə yol verilmiş yanlışlıqların nəticəsidir [2].

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahədə vəziyyət xeyli dəyişdi. Müstəqil dövlət kimi beynəlxalq aləmə fəal şəkildə inteqrasiya olunan Azərbaycanda rus dilinin dominantlığı azaldı. Eyni zamanda, müxtəlif sahələr üzrə beynəlxalq əlaqələrin getdikcə güclənməsi dilimizdə əcnəbi xüsusi adların funksionallığını artırdı. Həm də xüsusi adların dilimizə artıq rus dili vasitəsilə deyil, orijinal dillərdən keçidi prosesi genişləndi. Cəmiyyətdə işgüzar dil kimi ingilis dilinin mövqeyinin güclənməsi, milli informasiya məkanının qlobal informasiya mühitinə açıqlığı, ədəbi-bədii mətnlərin, işgüzar sənədlərin və s. dilimizə birbaşa mənbədən çevrilməsi, həmçinin beynəlxalq sosial-iqtisadi, siyasi-mədəni əlaqələrin subyekti rolunda çıxış edən soydaşlarımızın, coğrafi ərazi vahidlərimizin, milli əmtəə nişanlarımızın təmsalında Azərbaycan onomastik vahidlərinin qlobal çevrədə çox geniş funksionallıq qazanması adların qarşılıqlı transliterasiyası məsələsini daha da aktuallaşdırmış oldu.

Nəticə etibarilə, hazırda yalnız rus adlarının bu dildəki tələffüz formasında latın qrafikasının hərfləri ilə yazılmasına ehtiyac qalmışdır. Digər qrafikalı dillərə aid onomastik vahidlərin, eləcə də yer adlarının, ad və soyadların yazılışında isə rus dilinin norma kimi nəzərə alınmasına heç bir zərurət yoxdur. Bu onomastik vahidləri latın qrafikalı Azərbaycan

əlifbasında olmayan müəyyən hərfləri müvafiq olanları ilə əvəzləməklə, olduğu kimi, orijinal, rəsmi yazılış formasında yazıla bilər. Eyni zamanda, Azərbaycan onomastik vahidləri də xarici dillərdə birbaşa ana dilimizdən transliterasiya edilməlidir. Amma bu problemin həlli istiqamətində atılan addımlar, əfsuslar olsun ki, hələlik onun aktuallığına adekvat deyildir. Latin qrafikasının qəbulundan 24 ildən çox keçməsinə baxmayaraq indiyə qədər kiril əlifbasının mental dairəsindən və yazı qaydalarından tam ayrılma bilməmişik. Bu illər ərzində nə elmi-nəzəri mənbələrdə, nə dillə bağlı yaradılmış komissiyalarda xüsusi adların düzgün təqdim edilməsi ilə bağlı ciddi bir tədbir görülməmiş, müvafiq nəzarət mexanizmləri işlənilib hazırlanmamışdır. Ona görə də tərcümə mətnlərində linqvistik baxımdan həm transliterasiya, həm də transkripsiya qaydaları kobud şəkildə pozulur, ədəbi dil normalarına xələl gəlir. Bu problem nəinki bədii tərcümə mətnlərini, habelə tarixi, elmi, siyasi, iqtisadi mətnləri də əhatə edir. Nəticədə xüsusi adların daşdığı informativ məna yükü oxucuya yanlış çatdırılır. Bununla da həm ədəbi dil təhrif olunur, həm də orijinalda ifadə edilmiş milli kolorit pozulur, ya da zəif nəzərə çarpır.

Aparılan müşahidələr son onilliklərdə həm xarici mətbuatda, həm də yerli kütləvi informasiya vasitələrində dərc olunan materiallarda, rəsmi sənədlərdə, çapdan çıxan kitablarda, efir dilində onomastik vahidlərdən istifadə ilə bağlı qüsurların nəinki azaldığını, əksinə, artdığını göstərir.

Hazırda Azərbaycan mediasında əcnəbi dillərdən alınma bir sıra terminlər kimi müxtəlif onomastik vahidlər də gah ingilis dilindəki kimi, gah da Azərbaycan dilinə transliterasiya variantında yazılır. Məsələn, *Human Rights Watch* təşkilatının adına indi yerli mediada həm ingiliscə necə varsa, həm də Azərbaycan dilində tələffüz olunduğu formada (*Hyuman Rayts Votç*) rast gəlmək mümkündür. Eyni sözü *Freedom House* təşkilatı, *The Washington Post*, *The New York Times* qəzetləri, BBC telekanalı haqqında da demək olar. Bu adlar Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin bir qisminə ingiliscə, digər bir qisminə isə *Fridom Haus*, *Vaşinqton Post*, *Nyu-York Tayms*, *Bi-Bi-Si* kimi yazılır. Bu cür variantlılıq hadisəsi, adı KİV-də tez-tez hallanan yerli *Space* telekanalına da aiddir. Bu televiziya kanalının adı bəzən *Speys* kimi yazılır.

Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın ad və soyadının Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrində ən azı on beş formada yazılması faktları da bu qeyri-normal vəziyyətə bir nümunədir: *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*az.apa.az*, *anspress.com*, *deyerler.org*, *ikisahil.com*, *azadliq.org*); *Rəcəb Tayyib Erdoğan* (*azadliqradiosu.az*); *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*azadliq.info* – “Azadlıq” qəzeti); *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*deyerler.org*, *az.apa.az*, *bizimyo.az*, *azadliq.org*); *Rəcəb Tayyib Erdoğan* (*deyerler.org*); *Rəcəb Tayyub Ərdoğan* (*azadliq.org*, *qaynar.info*); *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*azadliq.org*); *Rəcəb Teyyub Ərdoğan* (*mediaforum.az*, *azadliqradiosu.az*, *musavat.com*, *deyerler.org*); *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*az.apa.az*, *azadliqradiosu.az*); *Rəcəb Tayyib Erdoğan* (*azhumanrights.az*, *icmal.az*); *Rəcəb Tayyib Ərdoğan* (*azadliq.info* – “Azadlıq” qəzeti, *qafqazinfo.az*, *merkez-az.com*, *xeber.azeri.net*); *Receb*

Tayyib Erdoğan (*xazar.tv*); *Recep Tayyib Erdoğan* (*bbc.co.uk/azeri*); *Recep Tayyib Erdogan* (*azadliqradiosu.az*); *Recep Tayyib Erdoğan* (*qol.az*) və s. Qeyd edək ki, Avropa və Amerika mətbuatında bu ad yalnız əlifbalarında olmayan “ğ” hərfi əlifbalarında olan “g” hərfi ilə əvəz edilməklə *Recep Tayyib Erdogan* kimi yazılır [5].

Bu gün Azərbaycan onomastik vahidlərinin xarici dillərə transliterasiyasında da ciddi problemlər özünü göstərməkdədir. Məsələn, uzun illərdən bəri beynəlxalq miqyasda ən çox istifadə edilən Azərbaycan toponimlərindən biri - Qarabağ coğrafi adı ingilis dilində *Karabakh* kimi transliterasiya edilir. Bəzi mənbələrdə bu toponim *Naqorniy Karabax*, digərlərində isə *Upper Karabakh* kimi təqdim olunur. Bu cür təqdimat qüsurlu və yolverilməzdir. Gəncə toponiminin xarici dillərə gah *Genje*, gah *Ganja*, gah da *Genche*, Naxçıvanın gah *Nakhichevan*, gah da *Nakhchivan* kimi transliterasiya edilməsi də xarici informasiya mühitində xaotiklik yaradır və çəşqinliyə səbəb olur.

Müharibə şəraitində yaşayan, informasiya müharibəsinin subyekti kimi çıxış edən, öz milli həqiqətlərini dünyaya çatdırmağa can atan ölkənin dövlət dilinə aid onomastik vahidlərin, o cümlədən yer və şəxs adlarının xarici dillərdə yanlış anlaşılması tarixilik baxımından çox arzuolunmazdır.

Transliterasiya problemi hazırda dünyanın əsas məlumat mənbələrindən olan Vikipediya açıq ensiklopediyasının Azərbaycan bölməsində ana dilimizdə məqalələrin yerləşdirilməsi zamanı da müəyyən narahatlıqlar doğurur. Bir çox Vikipediya redaktorları latin qrafikasında yaradılmış digər Vikipediya bölmələrində olduğu kimi Azərbaycan bölməsində də əcnəbi adların olduğu kimi yazılmasına üstünlük verirlər. Lakin dilimizdə adların transliterasiyası ilə bağlı müəyyən qaydaların olduğunu və indiyə qədər hazırlanmış bütün məlumat kitablarında, ensiklopediyalarda bunun nəzərə alındığını əsas gətirən bir çoxları, eyni qaydalara Vikipediya mühitində də riayət edilməsini vacib sayırlar. Bu ikili yanaşma isə qarışıqlıqlara gətirir. Eyni zamanda, bu problem internet axtarış sistemlərində məlumatların əlçatanlığına da müəyyən mənada mənfi təsir göstərir.

Onomastik vahidlər özündə yerin, yurdun, məmləkətin, xalqın tarixini, milli-mənəvi dünyasını əks etdirir. Bu adlarda yol verilən yanlışlıqlar təbii olaraq, virtual məkanda milli sərvətlərin identifikasiyaya böyük zərbə vurur, gələcək problemlər üçün zəmin hazırlayır. Ona görə də onomastik vahidlər düzgün transliterasiya edilməlidir ki, gələcəkdə hansısa qüvvələr bu faktlardan xalqımıza qarşı sui-istifadə hallarına yol verə bilməsinlər. Bu cür adlara müəyyən əlavələrin edilməsinə, yaxud onların tərcüməsinə əsla yol vermək olmaz. Belə adlar sadəcə transliterasiya ilə təqdim olunmalı, hətta yazılışında transkripsiyası da düzgün verilməlidir.

III. TƏKLİFLƏR

Bu problemlərin əsas yaranma səbəblərindən biri budur ki, onomastik vahidlərin Azərbaycan dilindən başqa əcnəbi dillərə, eləcə də əcnəbi dillərdən ana dilimizə

transliterasiyası ilə bağlı normalar hələ tam sabitləşməmiş, bu sahədə ziddiyyətlər ortadan götürülməmişdir. Ona görə də dilin yazı qaydaları ilə bağlı üç prinsipi - fonetik, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsipləri nəzərə alaraq transliterasiya normalarının tam sabitləşməsi zəruridir. Dilçilərimiz tərəfindən əlifbalar və qrafikalararası iki istiqamətli keçidləri özündə əks etdirən konvertasiya cədvəllərinin işlənməsi təmin olunmalıdır. Bu cür cədvəllərin müvafiq standartlar kimi milli və beynəlxalq standartlaşdırma qurumları tərəfindən təsdiqlənməsi zərurəti nəzərə alınmalıdır. Konvertasiya cədvəlləri hazırlanaraq təsdiqləndikdən sonra informasiya texnologiyaları mütəxəssisləri həmin cədvəllər əsasında xüsusi proqram təminatı vasitələri işləməlidirlər. Təkcə ötən əsrdə ölkəmizdə 3 qrafikadan - ərəb, kiril və latın qrafikalarından istifadə olunması indiyə qədər dərc olunmuş informasiya resurslarının - kitab, jurnal və digər yazı materiallarının təşkil etdiyi milli informasiya məkanımızı da 3 hissəyə bölmüşdür. Bunun hansı problemlər yaratdığı isə hamıya məlumdur. Həm bütün dünya azərbaycanlıları arasında qrafika problemini aradan qaldırmaq, həm də əlifbanın bir neçə dəfə dəyişməsi ilə Azərbaycanda nəsillər arasında qırılmış yazılı rabitəni yenidən bərpa etmək, ümumi bir informasiya mühiti yaratmaq üçün müxtəlif dillərin əlifbasında olan hərflərin qarşılıqlı çevrilməsini - konvertasiyasını həyata keçirən xüsusi proqram təminatı vasitələrinin hazırlanması bu baxımdan da son dərəcə vacibdir. Belə proqram təminatı vasitələri hazırlandıqdan sonra bütün Azərbaycandilli elektron resurslar - veb-saytlar, elektron dərsliklər, elektron qəzet və jurnallar və s. həmin konvertasiya cədvəlləri ilə təmin olunmalıdır. Bunun da nəticəsində dünyanın istənilən ölkəsində yaşayan hər bir azərbaycanlı kompüterin ekranında yerləşdirilmiş cədvəldə bir düyməni basmaqla istədiyi qrafikanı seçib lazımi məlumatı oxuyacaq, eyni zamanda, digər qrafikadan istifadə edən azərbaycanlılarla heç bir maneə olmadan elektron yazışmalar aparacaqdır. Transliterasiya problemi həll olunacağı halda, İnternetdə Azərbaycana məxsus tarixi, coğrafi, musiqi, folklor və s. incilərin adları da müəyyən bir standart əsasında başqa dillərin qrafikalarında yazılar, virtual məkanda axtarış vaxtı bu adlarla bağlı çoxçeşidli adlar meydana gəlməz [13, s. 250].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnformasiya Texnologiyaları İnstitutunun 2010-cu ildə hazırladığı “Adlar və soyadlar” dövlət informasiya sisteminin yaradılması konsepsiyası”nda bu cür proqram təminatlarının tətbiq mexanizmləri aşağıdakı nümunələr əsasında ümumi şəkildə təsvir edilmişdir [1]:

CƏDVƏL I

HACIBƏYOV	HAJIBEYOV	GÖYÇAY	ГЕОКЧАЙ
	HADJIBEYOV		ГЕКЧАЙ
	HADJIBEKOV		ГЕКЧАЙ
	QADJIBEKOV		ГЕКЧАЙ
	XADJIBEKOV		ГОКЧАЙ

CƏDVƏL II

GÖNCƏ	GANJA	NAXÇIVAN	NAXCHIVAN
	GANDJA		NAKHCHIVAN
	GENJA		NAXİCHEVAN
	GENDJA		NAHCHIVAN

Adlar və soyadlar” Dövlət İnformasiya Sisteminin reallaşdırılması istiqamətində görülən işlərin sürətləndirilməsi, bu sistemdə onomastik vahidlərin transliterasiyası ilə bağlı modulların təkmilləşdirilməsi də problemin həllinə həlledici kömək göstərə bilər.

Onomastik vahidlərin yazılış qaydaları ilə bağlı müvafiq kitabların nəşri, bu sahədə maarifləndirmə işlərinin aparılması, kütləvi informasiya vasitələrinin, ədəbiyyatın bu sahədə normayaratma funksiyası yerinə yetirdiyini nəzərə alaraq jurnalistlər, tərcüməçilər üçün müvafiq treninqlərin təşkili, mediada mütəmadi monitorinqlərin həyata keçirilməsi, xüsusi adların yazılış qaydaları ilə bağlı elmi-tədqiqat işlərinin gücləndirilməsi də bu prosesə böyük fayda verərdi.

Həmçinin latın qrafikalı yazı prinsipləri əsasında yeni orfoqrafiya, habelə onomastik lüğətlərin yaradılmasına və bir çox məsələlərin yeni prinsiplər nəzərə alınmaqla dəqiqləşdirilməsinə də böyük ehtiyac vardır. Bu lüğətdə Azərbaycan onomastik vahidlərinin dünyanın aparıcı xarici dillərində, habelə xarici dillərə aid xüsusi adların da Azərbaycan dilində düzgün yazılış formaları öz əksini tapa bilər. Ümumilikdə, bu cür aktual mövzuların Azərbaycanda dilçilik qurumları, universitetlər, filoloqlar, tərcüməçilər tərəfindən forumlarda, seminarlarda müzakirəyə çıxarılması həm dilimizin qloballaşma şəraitində inkişafı baxımından son dərəcə faydalı olar, həm də Azərbaycan dilinin digər dillərlə təmasında vasitəçi dillərin təyinediciliyini ortadan qaldırmağa təkan verərdi.

ƏDƏBİYYAT

- [1] “Adlar və soyadlar” dövlət informasiya sisteminin yaradılması konsepsiyası”. Ekspres-İnformasiya İnformasiya Cəmiyyəti Seriyası, “İnformasiya Texnologiyaları” nəşriyyatı, Bakı, 2010
- [2] Xəlilli Ə. Azərbaycan dili və xarici dillər arasında transliterasiya problemi // <http://hispaniya.com/arsivler/357>
- [3] “Milliyyət” qəzeti (Türkiyə), 24 noyabr 1982, s.21.Allahverdi F. Transliterasiya problemi // http://fallahverdi.blogspot.com/2011/07/transliterasiya-problemi_26.html
- [4] Azerbaijanian Prose; an Anthology Ibragimov Mirza Editor Published by Progress Books, Moscow (1977)
- [5] Əliyeva N. Hansı əsasla, hansı məntiqlə? // <http://www.azadliq.org/content/article/24306743.html>
- [6] Məmmədov N.Ş. Axundov A.A. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Maarif”, 1966
- [7] [http://www.mediaforum.az/az/print/2006/05/02/ALINMA-S%C3%96ZL%C6%8FR%C4%B0-NEC%C6%8F-YAZAQ-YAZILDI%C4%9EI-YOXSA-OXUND... 2/2](http://www.mediaforum.az/az/print/2006/05/02/ALINMA-S%C3%96ZL%C6%8FR%C4%B0-NEC%C6%8F-YAZAQ-YAZILDI%C4%9EI-YOXSA-OXUND...%202)
- [8] Allahverdi F. Transliterasiya problemi // http://fallahverdi.blogspot.com/2011/07/transliterasiya-problemi_26.html

- [9] Mirzoyev E. Siz latınca yazı bilirsiniz? // <http://elmirmirzoev.wordpress.com/2010/05/20/siz-latinca-yaza-bilirsiniz>
- [10] Л.В.Щерба. Транслитерация латинскими буквами русских фамилий и географических названий // Известия Академии Наук Союза ССР, Отделения литературы и языка, 1940, № 3, с.118 - 119
- [11] TDK (2012) Yazım Kılavuzu, 27. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- [12] Yakup Yılmaz. Azərbaycan və Türkiyə türkçesinde yabancı özel adların yazımı meselesi // C:/Users/Rauf/Downloads/5000105428-5000151195-1-PB.pdf
- [13] Cəfərov Y.M. Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, Elm-təhsil nəşriyyatı, 2015